International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

शाश्वत विकास आणि मानवी विकास

डॉ. लिलाधर खरपूरिये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा तह.- कळमेश्वर, जिल्हा- नागपूर -४४१५०२
Corresponding Author – डॉ. लिलाधर खरपूरिये
DOI - 10.5281/zenodo.15245324

प्रस्तावना :

शाश्वत विकास आणि मानवी विकास केवळ पर्यावरणीय चिंता नसून मानवी कल्याणात दीर्घकालीन प्रगती साधण्यासाठी एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. शाश्वत पद्धती पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिमाणांच्या परस्परसंबंधांचे परीक्षण करून मानवी क्षमता वाढवण्यासाठी, निवडींचा विस्तार करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी अधिक न्याय्य आणि समृद्ध भविष्य सुनिश्चित करण्यासाठी कशा प्रकारे योगदान देतात हे दर्शविते. युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (UNDP) द्वारे परिभाषित केल्याप्रमाणे मानवी विकास ही "लोकांच्या निवडी वाढविण्याची आणि त्यांचे जीवन सुधारण्याची प्रक्रिया आहे." हे आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान यासारख्या क्षेत्रांमध्ये क्षमता आणि संधींचा विस्तार करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. तथापि, मानवी विकासाचा पाठपुरावा शाश्वततेच्या संदर्भापासून विभक्त होऊ शकत नाही. पर्यावरणाला हानी न पोचविता केलेला विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. शाश्वत विकास, भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर लक्ष देऊन स्वतःच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करण्यावर भर देऊन विकास करणे होय. ही केवळ पर्यावरणीय गरज नाही, तर मानवी विकासाचे फायदे चिरस्थायी आणि सर्वसमावेशक आहेत, याची खात्री करण्यासाठी एक मूलभूत आवश्यकता आहे.

सामाजिकदृष्ट्या, शाश्वत पद्धती सामुदायिक बंधने मजबूत करण्यास, जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास आणि चांगल्या भविष्यासाठी आशा प्रदान करण्यास मदत करू शकतो. पर्यावरणीयदृष्ट्या, शाश्वत पद्धती नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करण्यास, हवामान बदल कमी करण्यास आणि त्यांच्याशी जुळवून घेण्यास आणि जैवविविधतेला प्रोत्साहन देण्यास मदत करू शकतात. आपल्यातील अनेक नैसर्गिक संसाधने संपू शकतात, त्यामुळे त्यांचा सुज्ञपणे वापर करणे ही आपली सामाजिक जबाबदारी आहे. म्हणूनच लोक अधिक शाश्वत उत्पादने आणि तंत्रज्ञान वापरत आहेत. शाश्वत विकासाचे ध्येय म्हणजे संसाधनांचा वापर अशा प्रकारे करणे की ज्यामुळे निसर्गाचे संतुलन बिघडणार नाही.

मानवतेच्या आकांक्षांना निसर्गाच्या गरजांशी सुसंगत ठेवून प्रगतीचा विचार करण्याची गरज आज जगाला आहे. म्हणून जागतिक प्रगतीचे उद्दिष्ट ठेवून संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य देशांनी २०१५ च्या सप्टेंबर महिन्यात एक दूरदर्शी ब्लूप्रिंट (विस्तृत रूपरेषा) स्वीकारली. या ब्लूप्रिंटला 'कार्यक्रम २०३०' असे संबोधले जाते. या परिवर्तनात्मक कार्यक्रमात शाश्वत विकासाची १७ उद्दिष्टे आणि १६९ अन्य उद्दिष्टांचा समावेश आहे. शाश्वत विकासाच्या मार्गावर चालण्यासाठी प्रत्येक देशाला मार्गदर्शन करणे. तसेच सामाजिक विकास, पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक वाढ या घटकांचा त्यात समावेश आहे. मात्र शाश्वत विकासाच्या बहुमुखी आयामांमध्ये प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी देखरेख ठेवू शकणाऱ्या सर्वसमावेशक

साधनांचा अभाव असल्याने ही उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. शाश्वत विकास साधण्याच्या या युगात सर्वसमावेशक संपत्ती ही संकल्पना एक व्यापक व परिवर्तनात्मक दृष्टीकोन म्हणून उदयास आली आहे. ही संकल्पना प्रगतीच्या मोजमापाच्या पारंपरिक सीमा ओलांडून पुढे जाते. जागतिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांनी एक महत्त्वाचा आराखडा समोर ठेवला आहे. त्यामध्ये आर्थिक वाढीचा समावेश असून नैसर्गिक, मानवी व उत्पादन भांडवल यांसारख्या विविध प्रकारच्या भांडवलांच्या शाश्वत व न्याय्य विकासाचा विचार केला जातो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

1) शाश्वत विकास आणि मानव विकास यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.
2) मानव विकासात शाश्वत विकासाचे महत्त्व अभ्यासणे.
3) शाश्वत विकास समोरील आव्हाने व संधीचा अभ्यास करणे.

शाश्वत विकास आणि मानवी विकास यांचा परस्पर संबंध:

शाश्वत विकास आणि मानवी विकास यांचा परस्पर संबंध आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास, सामाजिक असमानता आणि आर्थिक अस्थिरता हे सर्व मानवी विकासाच्या प्रगतीला खीळ घालणारे घटक आहेत. याउलट, मानवी विकासात शाश्वत पद्धती अधिक योगदान देऊ शकते. जसे सुशिक्षित आणि निरोगी लोकसंख्या पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणाऱ्या धोरणांचे अधिक समर्थन करण्याची शक्यता असते.

संपत्तीच्या पारंपरिक व्याख्येचा नव्याने विचार करताना सर्वसमावेशक संपत्ती ही संकल्पना केंद्रस्थानी आहे. आर्थिक उत्पादनाचे प्रमाण ठरवणाऱ्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) पारंपरिक मोजमापापेक्षा सर्वसमावेशक संपत्ती वेगळी असते. सर्वसमावेशक संपत्तीमध्ये समाज कल्याण व पर्यावरणीय संवर्धनासाठी मदत करणाऱ्या व्यापक मालमत्तांचा समावेश होतो. जीडीपी महत्त्वाचा जरी असला तरी मानवी क्षमतेचे मूल्य, आपल्या पर्यावरणीय स्रोतांचे बिगर बाजारपेठीय लाभ आणि सकारात्मक व नकारात्मक बाह्य स्थितीचे परिणाम ओळखण्यात आपण कमी पडतो आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या पर्यावरण कार्यक्रमाने अलीकडेच सादर केलेल्या सर्वसमावेशक संपत्ती अहवाल २०१८ मध्ये विकासात्मक प्रगतीच्या शाश्वततेचे अधिक व्यापक मूल्यमापन करणाऱ्या पर्यायी निर्देशाकांचा अवलंब केला आहे. सर्वसमावेशक संपत्ती निर्देशांक स्रोतांच्या बाजारमूल्याच्या विरुद्ध सामाजिक मूल्यांना एकत्र करून एक नवा दृष्टीकोन देते. तो नैसर्गिक भांडवलाचा अंतर्भाव करतो. शाश्वत जीवनासाठी अपरिहार्य परिसंस्थांचे प्रतिनिधित्व करतो. आरोग्य, ज्ञान व वैयक्तिक कौशल्ये यांचा समावेश असलेले मानवी भांडवल आणि भौतिक व पायाभूत मालमत्तेचे स्वरूप असलेल्या भांडवलाची उभारणी करतो. हे आयाम एकत्रितपणे एक पाया तयार करतात. याच पायावर समाज कल्याण व पर्यावरणीय आरोग्याची एकत्रित प्रगती होते.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीची मोठ्या प्रमाणात झालेली हानी, हवामान बदलाचे धोके आणि वाढती सामाजिक असमानता या पार्श्वभूमीवर सर्वसमावेशक संपत्तीचा दृष्टीकोन एक ताकदवान उतारा म्हणून उदयास आला आहे. त्या अंतर्गत शाश्वत विकासाचा आराखडा असलेल्या विविध उद्योगांनी एकाच वेळी प्रगती करणे आवश्यक मानले गेले आहे. परिसंस्था आणि पर्यावरण यांच्या आंतरिक मूल्यावर प्रकाश टाकला, तर त्यातून शाश्वत स्रोत व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित होते. या शिवाय, विकास कार्यक्रमांमध्ये मानवी भांडवलाला अग्रस्थान देते. तसेच आरोग्य, शिक्षण व कौशल्य विकासातील प्रगतीचे प्रमुख प्रेरक म्हणून पुरस्कारही

करते. शाश्वत पायाभूत सुविधांची निर्मिती ही सध्याच्या व येणाऱ्या पिढ्यांच्या कल्याणासाठी निर्णायक ठरते, याची दखल सर्वसमावेशक संपत्ती आराखड्यामध्ये घेण्यात आली आहे.

पर्यावरणीय परिमाण :

मानवी विकासासाठी पर्यावरणीय स्थिरता अनेक प्रकारे महत्त्वपूर्ण आहे.

1) **संसाधनांची उपलब्धता:** नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन भविष्यातील पिढ्यांसाठी त्यांची उपलब्धता, उपजीविका, अन्न सुरक्षा आणि आर्थिक विकास सुनिश्चित करते.

2) **हवामान बदल कमी करणे:** अत्यंत लोकसंख्या, असुरक्षित हवामानातील घटना, समुद्र पातळी वाढणे, गरीब आणि उपेक्षितांना विषमतेने प्रभावित करणाऱ्या इतर पर्यावरणीय धोक्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी टिकाऊ ऊर्जा पद्धती आणि पर्यावरण संवर्धन हवामानातील बदलांना नियंत्रित करू शकते.

3) **इकोसिस्टम हेल्थ:** जैवविविधता जतन करणे आणि निरोगी परिसंस्था कायम राखणे. हे स्वच्छ पाणी, परागण आणि हवामान नियमन यासारख्या अत्यावश्यक सेवा प्रदान करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे, हे सर्व मानवी कल्याणासाठी मूलभूत घटक आहेत.

आर्थिक परिमाण :

पर्यावरणीय मर्यादांचा आदर करत समाजातील सर्व सदस्यांना लाभ देणारी स्थिर आणि समृद्ध अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे आर्थिक स्थिरतेचे उद्दिष्ट आहे.

1) **शाश्वत वाढ** - रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी, जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि गरिबी कमी करण्यासाठी सर्वसमावेशक, संसाधन-कार्यक्षम आणि कमी कार्बन असलेल्या आर्थिक विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे.

2) **सभ्य काम** - वाजवी वेतन, सुरक्षित कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक संरक्षणासह सभ्य कामात प्रवेश सुनिश्चित करणे हे व्यक्तींना सक्षम बनवण्यासाठी आणि सामाजिक न्यायाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

3) **नवोन्मेष आणि तंत्रज्ञान** - शाश्वत तंत्रज्ञानाच्या संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणूक केल्याने आर्थिक वाढ होऊ शकते. तसेच पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देता येते आणि मानवी कल्याण सुधारते.

आव्हाने आणि संधी:

शाश्वत विकास आणि मानवी विकास यांच्यातील स्पष्ट संबंध असूनही, अनेक आव्हाने शिल्लक आहेत:

1) **अंमलबजावणीतील तफावत** - शाश्वत विकास उद्दिष्टांचे ठोस कृतींमध्ये भाषांतर करण्यासाठी मजबूत राजकीय इच्छाशक्ती, प्रभावी प्रशासन आणि बहु-हितधारक सहकार्य आवश्यक आहे.

2) **असमानता** - शाश्वत विकासाचे फायदे सर्वांना मिळतील याची खात्री करण्यासाठी संसाधने, संधी आणि निर्णय घेण्यामध्ये खोलवर रुजलेल्या असमानतेचे निराकरण करणे महत्वाचे आहे.

3) **विरोधाभासी प्राधान्ये** - पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक समानतेसह आर्थिक वाढीचा समतोल राखण्यासाठी व्यापार-बंदांचा काळजीपूर्वक विचार करणे आणि एकात्मिक दृष्टीकोनांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

जीडीपीमधील वाढ ही विकासासाठीची एकमेव उपाययोजना आहे. याच मतावर पारंपरिकरीत्या भर दिल्यामुळे अर्थशास्त्रज्ञ व पर्यावरणशास्त्रज्ञ यांच्यात अनेकदा वाद निर्माण झाले आहेत. नैसर्गिक भांडवलाच्या हानीमध्ये तांत्रिक प्रगतीमुळे समतोल साधला जाऊ शकतो, असे काहींचे म्हणणे आहे. पण एका भांडवलाच्या जागी दुसऱ्या प्रकारचे भांडवल आणणे अव्यवहार्य आहे, असे पर्यावरण शास्त्रज्ञांचे

म्हणणे आहे. शाश्वत विकासाची बहुमुखी व बहुआयामी उपाययोजना म्हणून सर्वसमावेशक संपत्ती निर्देशांक (आयडब्ल्यूआय) केंद्रस्थानी आला आहे. सर्वसमावेशक संपत्ती निर्देशांकात झालेली वाढ ही दारिद्र्य निर्मूलनासाठी साह्यकारी ठरते. अन्न सुरक्षेमध्ये वाढ करते. शाश्वत शेतीचा पुरस्कार करते, समाजकल्याणासाठी उत्तेजन देते आणि इतर अनेक शाश्वत विकासाच्या वाढीसाठी अन्य घटकांसह मदत करते.

आर्थिक वाढीसह विकासाच्या उद्दिष्टाचा पाठपुरावा करूनही भारताने प्रगतीच्या अन्य महत्त्वाच्या निर्देशकांकडे दुर्लक्ष करून प्रामुख्याने जीडीपीच्या वाढीवर आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. मात्र, फक्त जीडीपीवर लक्ष केंद्रित केल्याने आर्थिक क्षमता व विकासाच्या वास्तविकतेमधील गुंतागुंत जाणून घेण्यास अपयश येऊ शकते. कारण यामध्ये आर्थिक कार्याशी संबंधित पर्यावरणीय व सामाजिक खर्च आणि समाजाच्या विविध स्तरांमधील उत्पन्न व मालमत्तेचे वाटप विचारात घेतले जात नाही. त्यामुळे एकूण जीवनमानाचे प्रतिनिधित्वही अपुरे ठरते. भारतातील मोठी लोकसंख्या आपल्या उदरनिर्वाहासाठी नैसर्गिक स्रोतांवर अवलंबून आहे. मात्र पर्यावरणासंबंधीचे उत्तरदायित्व कोणावरही नसल्याने अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन व्यवहार्यतेला धोका निर्माण होऊ शकतो. यामुळे देशासमोर नैसर्गिक आपत्ती व हवामान बदलाची आव्हाने उभी राहू शकतात. म्हणजेच ज्ञानाधिष्ठित भांडवल आणि सामाजिक व आर्थिक कल्याणावर तांत्रिक प्रगतीचा परिणाम होतो, हे मान्य करण्याची गरज असल्याचे अधोरेखित होते. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्वसमावेशक संपत्ती निर्देशांक केंद्रस्थानाची भूमिका निभावतो आणि ते गाठण्याच्या दिशेने झालेल्या प्रगतीचे मोजमाप करतो. हा निर्देशांक अनेक पिढ्यांच्या कल्याणासाठी आणि सध्याच्या व येणाऱ्या पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्रोतांचा शाश्वत वापर यांसाठी जबाबदार मानला जातो. अन्य मापनाच्या पद्धतीशी तुलना करता, सर्वसमावेशक संपत्ती निर्देशांक सध्याचा कल व पूर्वीची स्थिती प्रतिबिंबित करतोच, शिवाय भूतकाळातील प्रगतीच्या दीर्घकालीन शाश्वततेचे सूचक मापक म्हणूनही कामगिरी बजावतो. त्याच वेळी सर्व पिढ्यांमध्ये पॅरोटो सिद्धांतानुसार (कमी काम करून जास्त लाभ) लाभाची खात्रीही देतो. हे भारतातील विशेषतः मोठ्या प्रमाणात असलेल्या तरुणांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

देशाच्या सर्वसमावेशक संपत्तीमध्ये समाविष्ट असलेल्या मानवी भांडवलाचा तुलनात्मक हिस्सा या काळात स्थिर राहिल. परंतु नैसर्गिक भांडवलात घट होऊन भौतिक भांडवलात लक्षणीय वाढ झाली. मात्र नैसर्गिक संपत्तीच्या अत्यंत कमी पातळीशी निगडित नकारात्मक बाह्य गोष्टींचा देशाच्या आर्थिक प्रगतीवर थेट परिणाम होतो. तसेच देशाची आर्थिक प्रगतीही धोक्यात येते. त्यामुळे सर्वसमावेशक संपत्तीच्या मापनाच्या संकल्पनेचा समावेश करण्यासाठी वाढ आणि विकासाच्या मूल्यांकनावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

सारांश:

शाश्वत विकास हा केवळ पर्यावरणीय अजेंडा नाही, तर तो मानवी विकासाचा अविभाज्य भाग आहे. सर्वांगीण आणि एकात्मिक पद्धतीने विकासाच्या पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांचा सामना करून, आपण असे जग निर्माण करू शकतो. तसेच सर्व लोकांना दीर्घ, निरोगी आणि परिपूर्ण जीवन जगण्याची संधी मिळेल आणि भविष्यातील पिढ्याही तेच करू शकतील याची खात्री करून घेऊ शकतो. शाश्वत विकासातील गुंतवणूक ही मानवी विकासातील गुंतवणूक आहे आणि सर्वांसाठी अधिक न्याय्य, समृद्ध आणि शाश्वत भविष्य निर्माण करण्यासाठी ते आवश्यक आहे. मानवी विकासाचा मुख्य घटक म्हणून शाश्वत विकासाचा स्वीकार करून, आपण सर्व व्यक्तींच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करू शकतो आणि वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी अधिक न्याय्य आणि टिकाऊ

जग निर्माण करू शकतो. म्हणून शाश्वत शेती पद्धत अवलंबविण्यासाठी पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन, कार्यक्षम पाणी व्यवस्थापन, एकात्मिक तण व्यवस्थापन, मूळ अनुवांशिक स्त्रोतांचे संवर्धन आणि एकात्मिक कीड व रोग व्यवस्थापन या व्यवस्थापन पद्धतीचा काटेकोरपणे वापर केला पाहिजे. या व्यवस्थापन पद्धतीचा मूळ उद्देश मर्यादित रासायनिक निविष्ठा आणि जास्तीत जास्त शेती उत्पादित निविस्थांचा वापर करून विना प्रदुषण व नैसर्गिक साधन संपतीला कोणतीही हानी न पोहचविता शाश्वत उत्पादन घेणे हे आहे. या परिस्थितीत भारताची भूमिका निर्णायक व प्रेरणादायी असू शकते. एकविसाव्या शतकातील आव्हानांना सामोरा जात असताना भविष्याला आकार देणाऱ्या व जगभरात ठसा उमटवणाऱ्या पर्यायांच्या चौरस्त्यावर आज भारत उभा आहे. सर्वसमावेशक संपत्तीच्या संकल्पनेचा स्वीकार करणे हा भारतासाठी केवळ धोरणात्मक विचार नव्हे, तर प्रगतीच्या मूलभूत घटकांची पुन्हा व्याख्या करण्याच्या देशाच्या कटीबद्धतेचा करार आहे. सर्वसमावेशक संपत्तीचा दृष्टीकोन स्वीकारला, तर एक अतुलनीय उदाहरण घालून देण्याची आणि मानवतेच्या आकांक्षांना निसर्गाच्या गरजांशी सुसंगत ठेवून प्रगतीचा नव्याने विचार करण्याची भारताला संधी मिळू शकते.

संदर्भ :

1) www.tandfonline.com
2) www.hdr.undp.org
3) www.iisd.org
4) www.mdpi.com
5) www.pmc.ncbi.nlm.nih.gov
6) www.maharashtratime.com